

SZABÓ GÉZA

Földrajzi nevek és nyelvjáráskutatás

Immár két évtized meggyőzően bizonyítja, hogy az élőnyelvkutatásoknak egy különös ága, a földrajzi névi gyűjtés szakembereket és érdeklődők lelkes csoportját képes megmozgatni. Igazi gyűjtőmozgalom bontakozott ki, hogy a társadalmi, gazdasági, művelődési változások miatt veszélybe került neveket megmentsek az utókor számára. Az áldozatos munkából vastag kötetek születtek. Szerencsére a gyűjtőkedv, a lelkesedés ma sem landkadott, s a feltáró munka újabb és újabb kötetekkel ajándékozta meg a tudományt, sőt egész társadalmunkat.

A szakemberek a munkálatokról, illetőleg a földrajzi névi gyűjteményekről a legnagyobb elismeréssel szólnak. A terjedelmes földrajzi névi kötetek sokféle hasznáról, korszakos jelentőségéről itt most senkit sem kell meggyőzőnem. De nem tudom eléggé hangsúlyozni, hogy a névtani kötetek gazdag élő nyelvi anyagát nyelvjárástani kutatásunk valójában még nem fedezte fel. Hogy miért nem, az főleg dialektológiánk helyzetével, körülményeivel magyarázható.

Ha valaki arra gondolna, hogy a nevek társadalmi úton történő felgyűjtése, fonetikailag kevésbé igényes feljegyzése némi bizalmatlanságot vált ki a dialektológia művelőiben, az rossz nyomon jár. Igaz ugyan, hogy a Magyar Nyelvjárások Atlaszának hatalmas kötetei, valamint IMRE SAMU kiváló monográfiája /A mai magyar nyelvjárások rendszere/ -- fonetikus lejegyzésben -- valósággal ontja a nyelvjárási adatokat. Ám mégsem erről van szó.

Annak, hogy nyelvjárástanunkat mind máig a földrajzi névi gyűjteményes kötetek nem temékenyítették meg, más oka van. Hadd említsem meg, hogy a MNyA. óriási tömegű anyaga sem pezsdíti kellőképpen dialektológiánkat. Úgy vélem, hogy a probléma

gyökerét máshol kell keresnünk. Nyelvjárásunkban nincs igazi hagyománya a nagyméretű feldolgozásnak, a nagy szintézisnek. Ilyen feladatokra nem vagyunk felkészülve -- a szó legtágabb értelmében.

Tudományos stratégiánkban a gyűjteni--feldolgozni egymás mellettisége vagy egymásutánisége helyett a gyűjteni--gyűjteni --gyűjteni "elmélete és gyakorlata" élt a legutóbbi időkig, mert az adatfeltárást mindig is "leletmentésnek" tekintették. Ám el kell ismernünk, hogy az aggodalom nyelvjárásaink -- általában nyelvi értékeink -- pusztulása miatt sohasem volt alaptalan, másfelől ennek az érzésnek a felhajtó ereje koronként felbecsülhetetlen értékekkel ajándékozta meg a tudományt. A MNyA. hatalmas kötetei ma éppen úgy nem lehetnének a kutatók asztalán, mint a páratlan értékű földrajzi névi gyűjtemények, ha a nyelvi kincsünk pusztulásán aggódó szakemberek, valamint a lelkes társadalmi gyűjtők a mentési munkálatok jelentőségét mélyen nem érezték volna át.

Az élőnyelvi gyűjtőmunkának a jelentősége, szerepe a jövőben sem csökkenhet, hiszen a feltáró munkában egyre nagyobb feladatokra kell majd vállalkoznunk. Ugyanakkor energiákat egyre fokozottabban kell a feldolgozásra, elemző kutatásokra irányítanunk. Mai dialektológiánkban intenzívebben kell kutatómódszertani kérdésekkel foglalkoznunk. Hatalmas mennyiségű élő nyelvi anyag bevonására van szükség az előttünk álló kutatási feladatok megtervezéséhez.

Élő nyelvjárásainkról alkotott ismereteinkben sok még a fehér folt területileg is, ugyanakkor a földrajzi neves kötetek anyaga teljességgel beteríti a kisebb-nagyobb nyelvjárasi régiókat, s bizvást majdan az egész nyelvterületet, legalábbis határainkon belül. A földrajzi nevek sok olyan élő nyelvi információhoz juttatnak bennünket, amely más forrásokból csak nehezen vagy egyáltalán nem érhető el. Említhetnék itt nyelvtani, szóföldrajzi jelenségeket. De nem csupán erről van szó! Élő nyelvjárásaink a névgyűjteményekben sokkal reálisabban, sokkal dinamikusabban rajzolódnak eléink, mint a nyelvatlaszban. Ám nem szeretném, ha félreértést okoznék. Az atlaszkutatást,

valamint eredményeit nincs szándékomban kisebbiteni. Atlaszos módszerű adatfeltárássra a jövőben is szükség lesz.

A mai dialektológia egyre inkább az élő nyelvi kutatások sajátos színtere, ahol az emberközpontúságnak sokkal markánsabban kell jelentkeznie, mint a korábbi nyelvjárásban. Ennek megfelelően a /helyi/ nyelvjárási alapréteg és a nyelvhasználat viszonyait, a nyelvi változatok konfliktusait társadalmi és földrajzi összefüggésben fokozottabb érdeklődéssel kutatjuk. A szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai szempontú nyelvjárás-tani kutatásoknak egyik izgalmas területe lehetne a diglossziakutatás.

Valójában a népnyelvgyűjtéssel egy időben a falusi lakosság, a parasztság "kétnyelvűségének" felfedezése. Minden gyűjtőben mély nyomot hagyott, hogy az egyszerű nép gyermeke az urak nyelvén is meg tud szólalni. Természetesen nem tudott mindenki -- sőt még ma sem tud -- köznyelven beszélni. Mint ismeretes, nyelvatlaskutatásunk a diglossziára vonatkozóan sok értékes megfigyelést tett, de a kérdés beható és speciális kutatásokban még alig részesült. Ezzel kapcsolatban közvéleményünknek két olyan eleme van, amely a tisztázást sürgősen várja: 1. A falusi paraszti beszélők reflexszerűen váltanak át a köznyelvre; 2. a felerősödött diglosszija jelenségekben a nyelvjárások rohamos kipusztulását kell látnunk. E kérdésekkel foglalkozom egyik írásomban /"A nyelvjárások és a köznyelv harca az Órségben": Tud.Közl. IV. Szombathely, 1984. 49--56, itt irodalom is/.

A földrajzi nevek gyűjteményes köteteiből sok adatot meríthetünk a diglosszia problematikájára is. A nyelvhasználatban túkröződő mozgás korántsem olyan könnyen áttekinthető, mint ahogy gondolnók. A földrajzi különbségek rejtett összefüggésének tisztázására sarkallhatnak bennünket. A diglosszia-jelenségek elemzése lényegében a /helyi/ nyelvjárások és a köznyelv konfliktusát tárja elénk. A nyelvi ütközések nem légüres térben zajlanak, hanem egy sajátos nyelvi közegben, illetőleg környezetben. Nyelvi normák vagy szabályok vívják itt harcukat.

Ebből fakad, hogy az eredmények területenként eltérést mutatnak. A földrajzi nevek idevágó adatai nélkülözhetetlenül fontosak jelenlegi előkutatásainkhoz.

A földrajzi neveket mint a nyelvjáráskutatások anyagát nem könnyű egy rövid előadásban meggyőzően bemutatni. Ami a diglosszia-jelenségeket illeti, először mindig egy-egy község nyelvi anyagát, annak nyelvjárásiasságát kell vizsgálat alá vennünk. De a kutatásnak azt a lehetőséget sem szabad figyelmen kívül hagynia, hogy a szomszédos települések megfelelő adatait összevetheti. Az adatok figyelmes szemlélése alapján könnyű rájönnünk, hogy még egyetlen megye, adott esetben Vas megye területét is kisebb-nagyobb nyelvjárási régiók fedik le. A szomszédos községek azonos vagy eltérő nyelvi arculata könnyen meggyőzhet erről bennünket. Ám a földrajzi nevek aprólékos felhasználása helyi élő nyelvi ismereteket, tapasztalatokat is megkíván, hogy az adatokat reálisan értékelhessük.

Így például a Vas megyei Pápoc és Kenyeri a celldömölki járásnak két szomszédos községe lényegében azonos helyi nyelvjárási alapot őriz mind a mai napig, mégis a pápoci adatok sokkal több archaizmust hordoznak, mint a kenyeriek. A kenyeri adatokban a diglosszia-jelenségek nagyobb pozícióhoz jutottak. Ennek egyik oka, hogy a kenyeri közlők fiatalabbak, mint a pápociak. De a nagyobb fokú diglosszia-jelenségnek még bizonyára sok egyéb -- például szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai -- oka is van, amivel most nem foglalkozhatom.

Most hadd idézzek néhány "köznyelvies" adatot Kenyeriből: Földszöv-iroda, Kastéj, Fölső iskola, Alsó iskola. Malomkert ajja, Vörös-rít-fölső, Vörös-rít-alsó. Különösen nyugati nyelvjáráseinkben nem ritka, hogy a választékosabb forma is nyelvjárási: Káró-főd: Károl-főd. Álljon itt néhány nyelvjárásiabb, illetőleg archaikusabb alak is a kenyeri gyűjtésből: Főső-rít, Káosztás-Rít, Füjjelő, Miklósi-ósó, Cserepesi-düllő-ásó, Hosszi-düllő, Kastil, Nah-hurka, Nas-Sömöreg stb. Figyelmet érdemel, hogy a köznyelvi é-vel szemben í-zés a kenyeri adatokban is következetesen megvan /vö. Vas megye földrajzi nevei 282--6/.

Hogy a kenyeri adatok milyen mértékben tértek el a helyi nyelvjárási alapoktól, azt a pápociak érzékeltetik a legjobban, noha ezzel a megjegyzéssel nem állítom azt, hogy Vas megyének ebben a régiójában csak Kenyeri és Pápac alkot szorosabb nyelvjárási egységet. Hogy idézendő adataink száma ne legyen nagy, ezért csak néhány tipikus nyelvi adatot közlök itt a pápoci gyűjtésből: Főső iskola, Bēső-rít fölő, Bēső-rít alla, Kúsű-főső-rít, Bēső-mēgye /Belső-mēgye/, Ósó-selēm, Ósó-főső-selēm, Ósó-bokros, Ómás-domb, Āsó-tag, Ósó-gelegēnyes: Hosz-szi-gelegēnyēs stb. /vö. im. 279--82/.

A diglossziának szerfelett összetett kérdéseit itt most nem bogozhatom. Egy könnyebben áttekinthető problematikára kívánom a figyelmet terelni, nevezetesen a dialektológia hangtani tematikájú kutatására. Mai nyelvjárásainkban leíró szempontú hangtani vizsgálata, elemzése tekintélyes helyet foglal el dialektológiánkban. A MNyÁ-nak hatalmas anyagát IMRE SAMU munkája, A mai magyar nyelvjárások rendszere igazi nagy monográfiában dolgozza fel. Ez a szintézis mind a kontúrok, mind az apró részletek dolgában nélkülözhetetlen kézikönyve a szakembernek. Sokan úgy vélik, hogy újabb hangtani vizsgálatok nyelvjárásainkban már nem sok új eredményt hozhatnak.

Ám a feltárt és közreadott földrajzi névi anyag mint élő nyelvi korpusz jelentősen gazdagíthatja nyelvjárástani hangtani ismereteinket is. A szótagzáró l kiesése, a pótlónyúlás kérdéséről éppen IMRE SAMU jegyzi meg a következőket: "Az ide vágó kutatások ... eléggé szegényesek, a jelenség részletesebb törvényszerűségeit mai nyelvjárásainkban alig ismerjük." /IMRE: MMNyjR. 261./ Egy további megjegyzéssel hadd toldjam meg Imre Samu véleményét. Nyelvjárásainknak úgynevezett hangtani kérdéseit, szabályait beható vizsgálódásoknak kell alávetnünk, ugyanis nem egy hangtani szabálynak, esetleg tendenciának morfológiai arca is van. Az agglutináló magyar nyelvben a hangtani jelenségek szinte szételemezhetetlenül beleszervülnek az alaktanba, annak legalábbis periférikus elemeibe. Sokszor egy hangtani jelenség mögött a morfológiai törekvéseknek valóságos nyalábja érhető tetten.

Itt van például a szótagzáró l viselkedése és az úgynevezett pótlónyúlás. Az ide sorolható jelenségek mögött egy sereg morfológiai szabály húzódik meg. Anélkül, hogy ezeket az összefüggéseket itt most sorba szedném, hadd emeljem ki a jelenségcsokorból az első szótagi al, el, illetőleg az alsó, belső; fölső, külső típusú hanghelyzetekben lévő l hang viselkedését. A vasi, zalai, somogyi, tolnai földrajzi névi kötetek valósággal ontják az idevágó adatokat, amelyek a nyugati, délnyugati, dél-dunántúli nyelvjárásokra, illetőleg a nyelvhasználatra vonatkozóan tájékoztatják a kutatót.

A problematika részletekbe menő adatolását kénytelen vagyok mellőzni. A vasi földrajzi névi adatok azt mutatják, hogy az ószög, ószër, óvég /=alvég/, óma, illetőleg bészég /=belsőszeg/ típusú szavakban az aló, elé változás eredménye földrajzi neveken archaizmusként a megye sok pontján, így Szombathely régiójában is eléggé jól tartja magát. De ez a jelenség maradványaiban még az Őrségből is kimutatható: Óvég /Szaknyér/, Vadomás /Szalafó/ stb. Ugyanakkor az ún. Kőszeg--Szombathelyi nyelvjárási régióban az alsó, belső; fölső, külső "köznyelvies" megoldások eléggé általánosak. A fölső, külső morfémák ugyan élnek még főső, kúső formában is, de már az alsó, belső típusú hangkapcsolatokban Szombathely környékén kimondottan ritka az āsó, bēső megoldás. Ugyanakkor Szombathely régiójától távolabb, a sárvári, illetőleg a celldömölki járásban nem csupán a főső, kúső, hanem az ósó, beső /a bēső nagyon ritka!/ megoldások a helyi nyelvjárásokban ma is élnek. Az Őrségben alsu~asu, belsü~besü; fölsü~fösü típusú megoldásokat találunk.

A földrajzi nevek vallomásából, az adatok területiségéből, szociológiájából arra kell következtetnünk, hogy régebben, a nyugati magyar nyelvjárásokban szó belsejében, intervokális helyzetben az l + s fonémakapcsolat "tiltott" volt. Ez a morfológiai szabály tükröződhet sajátos megoldásban -- véleményem szerint -- a felsőőri nyelvjárásban: uoma, szuoma, oaszég~uaszeg, de: ajsuo /=alsó/; nyëv /=nyelv/, de: bejsüö, ejsüö /=belső, első/ /vö. IMRE: Nyelvtud. Ért. 72. sz. 19/.

A zalai adatok nagyjából a vasi nyelvjárási állapotokat tükrözik. A sokféleség itt sem összevisszaság, kisebb-nagyobb régiók rajzolódnak ki Zala területén. Somogyban és Tolnában az ásó /~alsó/, bēső /~belső/; főső /~fölső/, kūső /~külső/ eléggé általános. A helyi nyelvjárások Dél-Dunántúlon a szó belseji, intervokális helyzetű l + s fonémakapcsolatot nem tolerálják.

A földrajzi névi gyűjtemények számos dialektológiai, élő nyelvi kutatási témában bizonyulhatnak nélkülözhetetlenek. A nevek mozgása, cseréje a nyelvjárások szókészletének életét hozzák számunkra közel. Nyelvjárástörténeti szempontból is jelentős a jövevényszavak, nyelvi kölcsönzések kutatása. A két-nyelvűség és az asszimiláció földrajzi névi emlékei a hiányzó nyelvjárástörténeti forrásokat pótolhatják. Általános dialektológiai és magyar nyelvjárástörténeti szempontból is igen hasznos a megmagyarosodott, illetőleg kétnyelvű települések földrajzi névi anyaga.

Se szeri, se száma a ritka, figyelmet érdemlő, kipusztuló vagy csak éppen terjedő nyelvjárási jelenségeknek a névgyűjteményekben. Az adatok tengeréből kiásott szavakat, nyelvi formákat most szinte nehéz figyelmen kívül hagynom. Köztük egyikről-másikról nyelvjárastanunknak alig van tudomása, vagy létüket számon sem tartják tájszótárak, nyelvjárási publikációk. A tojás jelentésű tikmony szavunk még ritkán felbukkan a gyűjteményes kötetekben: Tikmony-telek /Iregszemcse, Tolna/; Tikmonyas /Kéménfa, Rédicz Zala/. Somogysimonyiban pl. egy földrajzi név szinte kiveszett dunántúli tájszót őriz: Rákészó /vö. Rákészni Almádi Veszprém m. MTsz. II, 248/. Itt jegyzem meg, hogy burgenlandi élő nyelvi gyűjtésből, Felsőpulyáról említhetek meg egyetlen ide vágó adatot: rákisznya: rákászni. Újabb keletű tájszót tükröz a somogyi Putyura 'baromfi' /Babócsa/, Putyorásház 'baromfitelep', Putyurás-ház 'ua.' /Lábod/ /vö. putyora 'tyúk' Somogy m. Szőkedencs MTsz. II, 235/.

A névgyűjtemények mutatói szigorúan névtani érdekeket tartottak szem előtt, ezért a tájszavak, alaki változataik sok esetben csak aprólékos kutatómunkával kerülhetnek felszínre.

A tájszavak módszeres feltárása, megnyugtató értelmezése ugyan nem kis munka, de ennek ellenére intézményesen megszervezett feltárásukra, közreadásukra az eljövendő időben föltétlenül gondolnunk kell. Egyébként a földrajzi nevek rengetegét, a nyelvi információk óriási tömegét korszerű technikai apparátussal kell alaposabban vallatóra fognunk. A jelen körülmények között ez nem csekély feladat, de a magyar dialektológia számára /is/ roppant nagy jelentőségű vállalkozás lenne.